

ЯК ЄВГЕН ГРЕБІНКА ПЕРЕКЛАВ ПОЕМУ «ПОЛТАВА» ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА

Людмила Гладун

Євген Гребінка почав перекладати поему О. Пушкіна «Полтава» сімнадцятирічним, у вересні 1829 року, будучи ще студентом Ніжинської гімназії, про що свідчить його лист, написаний 14 вересня 1829 року – батькові. В цьому листі Гребінка просить надіслати в Ніжин третю частину книги Лундблада «История короля Карла XII». В зв'язку з поемою Олександра Пушкіна, молодого Гребінку зацікавила особистість короля Швеції Карла XII. А про те, що Гребінка інтенсивно працював над перекладом, свідчить інший лист батькові, написаний 15 жовтня того ж року, в якому він пише: «Досугами я перевозжу поему Пушкина «Полтава» на малороссийский язык и намерен, выйдя из закетов гимназии, ее напечатать» (див. Гребінка 1980: 485).

Окремі уривки з перекладу були опубліковані в 17 номері журналу «Московский телеграф» за 1831 рік, а в 1833 році він друкувався в альманасі «Утренняя звезда». Повністю ж переклад поеми українською мовою вийшов окремим виданням в 1836 році в Петербурзі.

Переклад поеми Євгена Гребінки в цей період розвитку української літератури мав велике значення. Гребінка не просто переклав твір, зберігаючи віршований розмір поеми – чотирьохстопний ямб, дуже властивий творчості Пушкіна, – але й створив бурлескно-травестійний варіант поеми в «українському одязі, збагативши текст українським козацьким колоритом, насичуючи його сталими виразами, порівняннями: «дивиться, мов сич з-під стріхи» (Гребінка 1984: 263), «пускають між народ ману» (Гребінка 1984: 262), «П'ятами шведчин наживав» (Гребінка 1984: 263), «його чорти у пеклі ждуть» (Гребінка 1984: 261), «шпурну на мощного Петра» (Гребінка 1984: 261) та інші.

Гребінка не зберігає героїчного пафосу поеми Пушкіна, а, як він сам зазначив, робить «вольний перевод». «В перекладі не дотримано також відповідності числа рядків оригіналу (1471) і перекладу (1192) при тому, що Гребінка досить часто два-три рядки оригіналу перекла-

дає шістьма і більше рядками; звідси в перекладі прогалини. При детальному вивченні цих прогалин можна спостерегти, що тут позначилися не лише смак і вправність перекладача, а й тогочасні переконання» (Зубков 1961: 250). Звичайно, в перекладі поеми «Полтава» Гребінки відчувається, типовий для того періоду, бурлескно-травестійний стиль. А Максим Рильський в зв'язку з цим писав, що «вulgаризм, бурлескні травестійні епітети, брутальні слова і звороти – все це було виявом літературної традиції, яка існувала за часів Гребінки» (цит. Федченко 1982: 18)

Але, навіть Олександра Пушкіна звинувачували в застосуванні окремих слів бурлескного стилю, на що автор російської поеми вирішує не звертати увагу: «Слова усы, визжать, вставай, Мазепа, ого, пора – показалися критикам низкими, бурлацкими вираженнями. Как быть!» (Пушкин 1987: 481).

Взагалі, Олександр Пушкін теж не дуже високо цінував свій твір, про що він писав в одному з листів, відгукуючись на критику твору: «Книги имеют свою судьбу. «Полтава» не имела успеха. Вероятно, она и не стоила его; но я был избалован приемом, оказанным моим прежним, гораздо слабейшим произведением; к тому же это сочинение совсем оригинальное». Далі О. Пушкін реагує на критику, щодо назви твору. Він не заперечує впливу Байрона, але Пушкін створює інший твір, про свідчать слова з листа: «В «Вестнике Европы» заметили, что заглавие поэмы ошибочно и что, вероятно, не назвал я ее Мазепой, чтоб не напомнить о Байроне... Байрон знал Мазепу только по Вольтеровой «Истории Карла XII». Он поражен был только картиной человека, привязанного к дикой лошади и несущегося по степям» (Пушкин 1987: 482). Але, продовжує далі автор «Полтави», «если ж бы ему под перо попала история обольщенной дочери казненного отца, то, вероятно, никто бы не осмелился после него коснуться сего ужасного предмета» (Пушкин 1987: 482).

Що стосується образу Мазепи Пушкін зауважує: «Далее говорили мне, что мой Мазепа злой и глупый старичишка. Что изобразил я Мазепу злым, в том я каюсь: добрым я его не нахожу, особенно в ту минуту, когда он хлопчет о казни отца девушки, им обольщенной» (Пушкин 1987: 481).

Особа Мазепи привертала увагу не одного покоління майстрів художнього слова. Як в історичній науці, так в літературі по сьогодні-

нішній день існують різні й часто протилежні думки відносно гетьмана. Наведу лише два приклади. Якщо Пушкін малює Мазепу зрадником, злим і нерозумним, то майже через сто років, український поет радянських часів Володимир Сосюра в своїй поемі «Мазепа», створює образ іншого Мазепи – вірного сина свого народу, який понад усе любить свою рідну Україну:

«В години зради і незгод
Його прогнало лихо злеє
З землі омріяних свобод,
Як Богом обраний народ
Прогнав в легенді Моїсея» (Сосюра 2001: 270).

В. Сосюра в своєму творі навіть полемізує з Пушкіним, стверджуючи:

«О Пушкін, я тебе люблю,
Та істину люблю ще дужче!» (Сосюра 2001: 271).

Відстоюючи свою думку, свій погляд на події петрівського часу, висвітлюючи образ Мазепи з власного погляду, де гетьман зображений не зрадником: «бо бідний гетьман не „злодей”» (Сосюра 2001: 273), пояснюючи причину написання поеми «Мазепа», Сосюра продовжує:

«Це буде пісня привітальна...
Про «Малороссию печальну»
Й сам Пушкін теж колись писав
В своїй «Полтаві». Наш Тарас,...
Не любив її, братове» (Сосюра 2001: 273).

А «наш Тарас», тобто молодий Тарас Шевченко з княжною Варварою Репніною теж мав задум написати твір, в якому б висвітлювалась тема місця Мазепи в історії, але його намір так і не здійснився. Про цей факт пише П.М. Федченко, описуючи біографію Т.Г. Шевченка (див. Федченко 1989: 35).

А зараз я покажу деякі засоби «переодягання» «Полтави» Пушкіна в український одяг на деяких прикладах з тексту.

На початку твору ми зустрічаємося з рядками у Пушкіна:

«И то сказать: в Полтаве нет
Красавицы Марии равной» (Пушкин 1986: 89).

Гребінка міняє офіційне ім'я головної героїні Марії на просте й звичне українське – Маруся, що було досить типовим прийомом в тогочасній українській літературі. Наприклад, Левко Боровиковський створив баладу «Маруся» під впливом прочитаної балади Бюргера «Ленора» (1773), яку в різні роки переклав російський поет В.А. Жуковський під назвами «Людмила» (1808), «Світлана» (1808–1812) та «Ленора» (1831). У Є. Гребінки теж є вірш під назвою «Маруся», написаний 1843 році про дівочу тугу за коханням, а перший прозовий твір нової української літератури Г. Квітки-Основ'яненко теж має назву «Маруся».

Взагалі, заміна іноземних імен на типові українські була властива в цей період. Так само як і заміна українських імен російськими.

Б. Успенский в роботі «Мена имен в России в исторической и семиотической перспективе» пише, що в ХІХ столітті «происходит массовый перевод иностранных имен на русские – у иностранцев, ассимилирующихся в России» (Успенский 1971: 484). Г. Квітки-Основ'яненко в повісті «Сердешна Оксана» (1841) описує таку заміну: «Паничі звиклися на таких бідних, що озьмуть від батька, від матері у двір за панночками ходить, зараз (...) з Явдохи перевернуть на Дуняшку, із Ївги – на Євгенію, з Пірськи – на Афроську» (Квітка-Основ'яненко 1981: 272).

Щоправда, ім'я Марія в поемі «Полтава» є вигаданим й самим Пушкінім. В дійсності це була історична особа – Кочубей Мотрона Василівна, дочка генерального писаря та судді Лівобережної України, власника великих маєтностей на Полтавщині й Чернігівщині і – Кочубея Василя Леонтійовича (1640–1708). Він зробив спробу викрити зраду гетьмана Мазепи, однак, був страчений ним. Дочка Кочубея – Мотрона була хрещеницею Івана Мазепи. Закохавшись в свою 16-річну хрещеницю, Мазепа сватав її, обіцяючи розірвати свій попередній шлюб. Батько відмовив Мазепі, але Мотрона втекла до нього і стала його позашлюбною дружиною.

Описуючи красу дівчини, Пушкін називає її тополею київських висот, у Гребінки доповнено словами «на могилі»: «Тополя буцім на могилі» (Гребінка 1984: 259). Порівняння Марії з тополею на могилі є ніби осторогою для читачів, попередженням про трагічну долю цієї дівчини, її батьків та інших героїв поеми. Пояснення цьому треба шукати в українських народних піснях:

«Проводжала мати сина й у солдати,
Молоду невістку – в поле жито жати.
Жала вона, жала, жала – не дожала
І до сходу сонця тополею стала» (Таємниці віків 2001: 268).

За старою українською традицією вважалося, що на могилах молодих дівчат виростали тополі, як символ дівочої краси, а на могилах молодих парубків – явір. Це народно-поетичне порівняння часто використовували українські письменники та поети. В період ранньої творчості Тараса Шевченка теж неодноразово зустрічається образ тополі на могилі дівчини, наприклад, в баладі «Тополя».

Гарна, чарівна Марія, що «вінця, мов кайданів, Лякається (...) небога;» (Гребінка 1984: 259), закохана лише в Мазепу, тому: «всім женихам – отказ» (Пушкін 1986: 90). У Гребінки це звучить так: «всім молодим гарбуз» (Гребінка 1984: 259).

Гребінка зберігає синтаксичну структуру останнього рядка та вдається до цікавої заміни: «отказ» передає словом «гарбуз».

Ця заміна є зрозумілою українцям та тим, хто добре ознайомлений з культурою та звичаями України. Якщо дівчина не хоче одружитися з хлопцем, вона підносить йому гарбуза. З цього приводу в книзі «Ключ-трава» подається цікава розповідь під назвою «Сувенір із Козакії» про випадок, який трапився зі словацьким послом до шведського короля Карла XII, протестантським єпископом Даніелем Крманом 17 листопада 1708 року. Єпископ посватався до однієї з молодниць. А вранці, коли він почав збиратися у дорогу, господиня принесла йому з городу подарунок – гарбуз. «Таки дивний народ у цій Козакії, дивний і незрозумілий», – розмірковував собі пан єпископ. Можливо, пан посол таки довів би сувенір із Козакії до себе на батьківщину, якби в невеличкому селі старий козак, не запитав навіщо пан возить за собою гарбуза. Почувши розповідь гостя про незвичний подарунок, старий

козак довго сміявся, а вгамувавши сміх, розповів: «Тільки ж ота молодиця піднесла вам гарбуза не для пошанування, а зовсім навпаки... У нас на Україні є така заведенція: коли дівчина хоче сказати парубкові, який сватається, що не любить його й не бажає стати його дружиною, то дарує йому гарбуза» (див.: Шморгун 1990: 193–197).

В одному з листів Пушкін скаржився на те, що йому дорікали: «Они (...) объявили мне, что отроду никто не видывал, чтоб женщина влюбилась в старика. И что, следственно, любовь Марии к старому гетьману не могла существовать» (див.: Пушкин 1987: 480–481).

Але з останнім аргументом автор «Полтави» не згідний. Він приводить приклади з твору Шекспіра, де «Отелло, старый негр» (Пушкин 1987: 481), теж завоював кохання Дездемони.

В «Полтаві» Пушкіна теж зустрічаються відступи про кохання молодих та старих. В одному з них ми зустрічаємося з цікавим прикладом «переодягнення» в український народний одяг:

«Не только первый пух ланит
Да русы кудри молодые,
Порой и старца строгий вид,
Рубцы чела, власы седые
В воображенья красоты
Влагают страстные мечты» (Пушкин 1986: 91).

Пушкін говорить про російський тип краси, про русе волосся, а Гребінка зауважує, що:

«Не тільки парубоцький чорний
Закручений ус моторний
Чарує молодих лівчат;
А деколи й старого взгляд,
Що дивиться, мов сич з-під стріхи,
Давно забувши жарти й сміхи,
Знаходить не дівчину – клад» (Гребінка 1984: 260).

Серед козаків-українців справжньою чоловічою вродою вважалися не російські «русы кудри молодые» та «ланиты», а справжньою гордістю козака були чорні вуса. Гребінка збагачує козацькі вуса аж

чотирьма епітетами: «парубоцький», «чорний», «закручований», «моторний».

Скромний вираз «и старца строгий вид» (Пушкин 1986: 91) у Гребінки доповнюється порівнянням: «й старого взгляд, що дивиться, мов сич з-під стріхи» (Гребінка 1984: 260). У фразеологічному словнику української мови дається таке пояснення: «мов сич надутися, бути похмурому, невеселому» (Фразеологічний словник української мови в двох томах 1993: 807).

Використання етнографічних та побутових порівнянь в українській літературі першої половини XIX століття є дуже розповсюдженим. Таких прикладів багато і в вільному перекладі Гребінки:

«Тогді Украина мурмотала,
Мов літом бджіл на сонці рій» (Гребінка 1984: 263);

або:

«Во тьме ночной они как воры
Ведуть свои переговоры» (Пушкин 1986: 94),

перекладено:

«І там всю ніч, мов розбишаки
Або у вівчаря собаки
До світа білого гарчать» (Гребінка 1984: 262).

Пушкін приводить порівняння «как воры», яке Гребінка не тільки просто перекладає «мов розбишаки», а продовжує іншим порівнянням, як «у вівчаря собаки». І, звичайно, якщо порівняно, цих розбишак з собаками, то вони не просто «ведуть переговори» як у Пушкіна, а «гарчать». Вводячи в переклад такого типу порівняння, Гребінка проявляє, застосовуючи в тексті, слова, які знижують естетичне значення виразу та, в цілому, і ставлення читача до героя. Так у рядках Пушкіна:

«Мазепа отвращает взгляд
Встает и, тихо пробираясь,
В уединенный сходит сад» (Пушкин 1986: 92).

У Гребінки звучать так:

«Від її очі відвертає,
Встав, з світлиці виповзає,
І шамотить у темний сад» (Гребінка 1984: 262),

де замість слів «пробираясь» та «сходит» застосовані дієслова «виповзає» – як якась тварина або гадюка, та «шамотить», тобто ступає човгаючи ногами, видає шелесткі звуки «шам-шам», мов дуже стара людина або знову якась тварина.

Та взагалі, на протязі всього в перекладі в зв'язку з Мазепою Гребінка використовує типові для бурлексу грубі слова та вирази: «А де ж Мазепа, песький син?» (Гребінка 1984: 262), «Ім'я пресучого гетьмана» (Гребінка 1984: 263), «Як же псюха він злякався» (Гребінка 1984: 266), «Хого ти хочеш, песький сину?» (Гребінка 1984: 267) та інші.

На сьогоднішній час не можливо уявити творчу спадщину Євгена Гребінки без його славнозвісного перекладу поеми «Полтава». «Переклад позначений рисами свого часу, в ньому відбився рівень розвитку літературної мови та перекладацького мистецтва.» М.І. Костомаров справедливо зазначив: «Перекласти «Полтаву» Пушкіна на малоросійську мову – ідея смілива, вона приносить честь тому, хто перший визнав мову здатною для цього» (див. Зубков 1961: 251). Переклад поеми «Полтава» є доказом існування української художньої літератури, доказом, що художні засоби цієї мови нічим не уступають російській.

«Хоч вільний переклад пушкінської «Полтави» – писав про переклад поеми П.М. Федченко –, позначений істотними втратами ідейної та художньої сили оригіналу, проте для української літератури він мав принципове значення – це було не лише «перевіркою» художньо-зображувальних потенцій української літературної мови, а й значним розширенням, збагаченням її образно-стильового арсеналу» (Федченко 1982: 18).

Однак, Євген Гребінка в першу чергу прославився в українській літературі не своїми ранніми творами та перекладом поеми О. Пушкіна «Полтава», а байками.

ЛІТЕРАТУРА

- Гребінка, Є.П.: Повісті, оповідання, нариси, статті, рецензії, листи в трьох томах. Київ, 1980.
- Гребінка, Є.П.: Поетичні твори, повісті та оповідання. Київ, 1984.
- Зубков, С.Д.: Євген Гребінка. Матеріали до вивчення історії української літератури. Том другий. Київ, 1961.
- Квітка-Основ'яненко, Г.: Зібрання творів у семи томах. Том третій. Прозові твори. Київ, 1981.
- Пушкин, А.С.: Сочинения в трех томах. Том третий. Москва, 1987.
- Сосюра, В.М.: Далекі зірниці. Поема «Мазепа». Київ, 2001.
- Таємниці віків. Українські народні думи, легенди, пісні. Київ, 2001.
- Успенський, Б.: Мена имен в России в исторической и семиотической перспективе. Москва, 1971.
- Федченко, П.М.: Літературна критика на Україні першої половини XIX століття. Київ, 1982.
- Федченко, П.М.: Тарас Григорович Шевченко. Київ, 1989.
- Фразеологічний словник української мови в двох томах. Київ, 1993.
- Шморгун, Є.І.: Ключ-трава. Київ, 1990.